

PAWEŁ ŚPICA
ORCID: 0000-0002-0170-9834
Uniwersytet Gdański

DOI: 10.17460/PHO_2019.3_4.02

OBSZARY DZIAŁALNOŚCI PATRIOTYCZNEJ I EDUKACYJNEJ POLEK W PRUSACH ZACHODNICH W LATACH 1848–1920

WPROWADZENIE

Wiele prac poświęconych Polkom w okresie zaborów akcentuje rolę, jaką odegrały one w procesie kształtowania polskiej świadomości narodowej i w walce o niepodległość¹. Publicystyka polska XIX i początków XX wieku obfitowała w treści odnoszące się do ideału Matki Polki, tj. kobiety całkowicie oddanej sprawie narodowej i życiu rodziny, stanowiącej niekiedy jedyne miejsce swobodnej ekspresji tożsamości polskiej (Bołdyrew, 2008, s. 181–184). Działo się tak, ponieważ dla pozbawionych własnego państwa Polaków priorytetem stała się walka o niepodległość. Maria Bogucka (2005, s. 259–260) zauważa, że w tym czasie na ziemiach polskich, irlandzkich, czeskich czy węgierskich *zarówno walka klas, jak i dążenia do wyzwolenia narodowego przesłaniały problematykę związaną z nierównością płci. Kobiety rezygnowały na ogół z aktywności emancypacyjnej na rzecz zaangażowania się w walkę o wyzwolenie proletariatu lub o niepodległość*. W rezultacie na ziemiach polskich emancypantek było stosunkowo niewiele.

Z uwagi na dominujący jeszcze w XIX i w początkach XX wieku patriarchalny model rodziny i społeczeństwa kobiety widziano w rolach dobrych matek, żon i gospodyń, a ich aktywność patriotyczna i edukacyjna miała się koncentrować głównie wokół rodziny i środowiska lokalnego. Niemniej rozwój opartej na procesie uprzemysłowienia gospodarki kapitalistycznej oraz wiążąca się z nim

---

¹ Problematykę tę w swoich opracowaniach podejmowali m.in.: R. Bednarz-Grzybek, W. Caban, C. Galek, T. Nałęcz, R. Rencz i A. Żarnowska (Bednarz-Grzybek, 2010, s. 143–147; Caban, 1994, s. 59–72; Galek, 2012, s. 24–28; T. Nałęcz, 1994, s. 73–79; Rencz, 2011, s. 37; Żarnowska, 2013, s. 188–192).

pauperyzacja stanu szlacheckiego stanowiły jedne z zasadniczych powodów, dla których, pomimo zakorzenionych wzorców życia społecznego kobiety coraz częściej podejmowały samodzielną pracę zarobkową. W okresie zaborów niezmiennie panowało jednak przekonanie o tym, że przede wszystkim należy je kształcić w celu spełniania przez nie tradycyjnie przypisanych im ról społecznych, a dopiero w dalszej kolejności po to, by umożliwić podjęcie pracy zawodowej (Dormus, 2006, s. 400–401). Mimo warunków niesprzyjających aktywizacji kobiet część Polek coraz śmielej zaczynała wychodzić poza przestrzeń życia prywatnego, angażując się w różnego rodzaju działalność społeczną i organizatorską. W niniejszym artykule tej grupie kobiet pragnę przyjrzeć się w sposób szczególny.

POZYCJA SPOŁECZNA POLEK W PRUSACH ZACHODNICH

Na ziemiach polskich w XIX i w początkach XX w., mimo postępujących zmian cywilizacyjnych, kobiety nadal spotykały się z licznymi trudnościami w prowadzeniu samodzielnej i niezależnej działalności. Pozycję społeczną kobiet ograniczały dominujące wzorce kulturowe i rozwiązania prawne. Wprawdzie reformy włościańskie, rozwój gospodarczy, przeobrażenia strukturalne i demokratyzacja życia społecznego przyczyniły się do wzrostu aktywizacji kobiet, to jednak w II połowie XIX w. można było zaobserwować wyraźne zderzenie ideałów emancypacyjnych z tradycjonalistycznymi, w myśl których kobiecie przypadała rola strażniczki domowego ogniska, czuwającej nad patriotycznym i religijnym wychowaniem dzieci (Bołdyrew, 2008, s. 288).

W połowie XIX w. idee konserwatywne wyraźnie dominowały w środowisku polskim Prus Zachodnich, o czym świadczą np. treści artykułów publikowanych wówczas na łamach „Nadwiślanina”, a poruszających problematykę kształcenia i wychowania dziewcząt². Przypisywanie kobietom tradycyjnych ról żon, matek i gospodyń wynikało m.in. z pobudek patriotycznych. Dom rodzinny stanowił bowiem miejsce podtrzymywania i rozwijania kultury polskiej, w czym upatrywano doniosłą rolę kobiet. Stanisław Koźmian, autor wydanej w Krakowie w 1876 r. książeczki pt. *Kobieta polska w zaborze pruskim*, zwracając się do matek, wskazywał: *Niezapominajcie na Boga, że córki wasze mają zostać kiedyś paniami domowego ogniska, że od nich zależeć będzie cała przyszłość nasza, bo w Polsce dom rodzinny musi objąć naczelną komendę w dziele odrodzenia!* (s. 17)³.

W omawianym kontekście idei tradycjonalistycznych nie należy zatem traktować jedynie jako wyrazu dyskryminacji kobiet, lecz – paradoksalnie – jako

² Zagadnieniu temu poświęciłem odrębny artykuł pt. *Cele i idee wychowania kobiet polskich w Prusach Zachodnich w latach pięćdziesiątych XIX wieku w świetle czasopisma „Nadwiślanin”* (Śpica, 2018a, s. 263–276).

³ Pisownia oryginalna.

dostrzeżenie ich ogromnego znaczenia dla wychowania wszystkich Polaków, niezależnie od płci.

Oczywiście zupełnie nieuzasadnionym byłoby sądzić, że pobudki patriotyczne stanowiły wyłączną przyczynę sytuowania kobiet w rolach żon, matek i gospodyń. Powody tego zjawiska są znacznie szersze i ich podstaw należy szukać w patriarchalnej mentalności i kulturze zarówno polskiej, jak i pruskiej. Niewątpliwie bowiem na społeczność polską Prus Zachodnich silnie oddziaływała sąsiadująca z nią ludność niemiecka. Warto podkreślić, że w XIX w. w niemieckim kręgu kulturowym popularne było postrzeganie roli mężczyzny i kobiety przez pryzmat tzw. modelu polaryzacji płci, do którego odnosiły się klasyczne teorie kształcenia dziewcząt i na bazie którego organizowano dyskryminujące kobiety szkolnictwo pruskie. Propagatorzy wspomnianego modelu, do których należeli m.in.: Immanuel Kant, Johann Gotlieb Fichte, Wilhelm von Humboldt, Johann Bernhard Basedow i Joachim Heinrich Campe, wskazywali na istnienie naturalnych różnic między płciami, które choć nawzajem się dopełniają, są predestynowane do spełniania odmiennych funkcji społecznych. Model polaryzacji płci rolę osoby aktywnej publicznie, zawodowo i społecznie wyznaczał mężczyźnie. Z uwagi zaś na przekonanie o gorszym ukształtowaniu kobiet, ich działalność widziano przede wszystkim w przestrzeni życia prywatnego. Stąd przygotowanie dziewcząt do właściwego sprawowania obowiązków żony, matki i gospodyni miało stanowić główny wyznacznik ich edukacji (Niewęgłowska, 2014, s. 26–27, 43–46, 49, 56–58).

Biorąc pod uwagę kontekst polityczny i ideologiczny (a mianowicie brak państwowości polskiej w powiązaniu ze skorelowaną z rozwojem nowoczesnych i ofensywnych nacjonalizmów polityką germanizacji), można wnioskować, że model polaryzacji płci pełnił istotną funkcję w procesie transmisji kultury polskiej w Prusach Zachodnich. Jego założenia dotyczące kierunków edukacji kobiet, służącej przygotowaniu dziewcząt do wykonywania tradycyjnych ról społecznych wyraźnie współgrały z realizacją idei narodowych, postrzeganych jako naczelne. Podporządkowanie wychowania kobiet i ról społecznych obydwu płci idei narodowej wybrzmiewa w publicystyce polskiej Prus Zachodnich.

Konserwatywna i zakorzeniona w patriarchalnej mentalności kultura pruska i polska, dla której wzorzec stosunków męsko-damskich stanowił wspomniany model polaryzacji płci, blokowały możliwość swobodnego rozwoju społecznego, politycznego i naukowego zarówno Polkom, jak i Niemkom. Powyższe rozumienie funkcji płci żeńskiej wiązało się z brakiem przyzwolenia społecznego na swobodne i aktywne uczestnictwo Polek w życiu publicznym. Zakorzenione w XIX-wiecznym społeczeństwie wzorce kulturowe sprawiały, że kobiety, które jako pierwsze podejmowały niezależne od mężczyzn działania, często spotykały się z oporem i niezrozumieniem (i to zarówno ze strony mężczyzn, jak i innych kobiet). Część z nich sama bowiem nie widziała potrzeby podejmowania działań wykraczających poza przestrzeń obowiązków dobrej matki, żony i gospodyni,

uznając postulaty aktywizacji społecznej kobiet w życiu publicznym za nieadekwatne do płci żeńskiej⁴.

Sytuację pragnących prowadzić niezawisłą aktywność Polek dodatkowo komplikowały uwarunkowania polityczne. Na terenie zaboru pruskiego działalność edukacyjną i patriotyczną ludności polskiej ograniczała germanizacyjna polityka władz pruskich. W konsekwencji realizacja każdej polskiej inicjatywy, bez względu na płęć jej autora, wiązała się z koniecznością zmierzania się z przeszkodami stawianymi przez administrację państwową.

W samych Prusach Zachodnich publicznej aktywizacji kobiet polskich nie sprzyjały także uwarunkowania demograficzne i struktura społeczna. W omawianym regionie ludność polska stanowiła mniejszość narodową. Według różnych szacunków w początkach XX w. prowincję tę zamieszkiwało ok. 40–42% Polaków (Wojciechowski, 1996, s. 72). Pod względem demograficznym, ekonomicznym i kulturowym dominowali Niemcy. Społeczność polską w zasadniczej części tworzyła bowiem ludność chłopska, z reguły kończąca edukację na poziomie szkoły ludowej. Ludność ta, choć na przełomie XIX i XX w. odegrała istotną rolę w podtrzymaniu i rozwijaniu kultury polskiej regionu, była raczej adresatem pracy organicznej aniżeli jej organizatorem. Organizacji działań na rzecz edukacji chłopów podejmowali się natomiast nieliczni w Prusach Zachodnich przedstawiciele polskiego ziemiaństwa i inteligencji, wśród której prym wiodli duchowni katolicy (Borzyszkowski, 1986, s. 15–18, 49). Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, nie dziwi fakt, że dobrze wykształconych i prowadzących publiczną działalność Polek w Prusach Zachodnich było stosunkowo niewiele.

CEL I PRZEDMIOT BADAŃ

Celem prowadzonych badań było poznanie – wykraczających poza przestrzeń życia rodzinnego – obszarów działalności patriotycznej i edukacyjnej kobiet polskich w Prusach Zachodnich w latach 1848–1920. Niniejsze opracowanie służy syntetycznemu ukazaniu działalności Polek od okresu Wiosny Ludów po włączenie Pomorza Gdańskiego (bez Gdańska) w struktury II Rzeczypospolitej. Przyjęte ramy czasowe mają wyłącznie charakter orientacyjny, bowiem część kobiet objętych badaniem zasłynęła także z działań podejmowanych w okresie poprzedzającym lub późniejszym. W związku z tak postawionym celem przedmiotem badań uczyniłem biogramy kobiet zamieszczone w *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego*, a także w niektórych słownikach lokalnych, tj. w *Słowniku biograficznym Kociewia*, *Toruńskim słowniku biograficznym*,

---

⁴ Interesująca polemika na ten temat wywiązała się między Anastazją z Czarlińskich Pospieszylową, dążącą do powołania odrębnego stowarzyszenia i szkoły kształcącej dziewczęta pochodzące z niższych warstw społecznych oraz swego rodzaju „skarbu kobiet”, a nieznaną z nazwiska korespondentką z Kujaw, wskazującą na dom rodzinny i najbliższą okolicę jako miejsca społecznego realizowania się kobiet. Szerzej na ten temat napisałem w artykule pt. *Edukacja kobiet wiejskich w poglądach Anastazji z Czarlińskich Pospieszylowej (1801–1878)* (Śpica, 2018b, s. 334).

Słowniku biograficznym Powiatu Toruńskiego, Słowniku biograficznym Ziemi Lubawskiej, a także w tomie trzecim *Dziejów ziemi i powiatu chojnickiego*, za-tytułowanym *Ludzie ziemi chojnickiej*. Uzyskane w ten sposób dane uzupełni-łem informacjami pochodzącymi z zachowanych wspomnień i publikacji książ-kowych poświęconych poszczególnym działaczkom (Wałęga, 2005; Jastrzębski, Szwanowski, 2013; Borzyszkowski, 1982; Borzyszkowski, 2018; Borzyszkowski, 1978, s. 10–17; Mańkowski, 1928).

Przy ustalaniu nazwisk aktywnych patriotycznie i edukacyjnie Polek kiero-wałem się następującymi kryteriami: ich narodowością (choć uwzględniłem też pojedyncze przypadki kobiet pochodzenia niemieckiego lub częściowo niemiec-kiego, ale zasłużonych dla kultury polskiej, w tym kaszubskiej), czasem aktyw-ności (wziąłem pod uwagę, a następnie analizowałem działalność kobiet w la-tach 1848–1920, pomijając ich późniejsze osiągnięcia), miejscem podejmowa-nych działań (interesowały mnie tylko te Polki, które działały na terenie Prus Zachodnich, nawet jeśli nie pochodziły z badanego regionu i na stałe w nim nie mieszkały), polami działalności (pod uwagę wziąłem tylko te kobiety, które wy-kazywały się aktywnością w obszarze pracy nauczycielskiej, społecznej i publi-cystycznej, mającej w głównej mierze charakter patriotyczny).

Przyjmując powyższe kryteria, analizie poddałem działalność trzydzie-stu trzech kobiet, nazwiska których wyodrębniłem na podstawie wyżej wymie-nionych słowników. W zamieszczonej poniżej tabeli zobrazowałem pochodze-nie społeczne, wykształcenie i stan społeczno-zawodowy tych kobiet w okresie zaborów.

Pochodzenie społeczne, wykształcenie i stan społeczno-zawodowy kobiet, których biogramy poddano analizie

Imię i nazwisko	Lata życia	Pochodzenie społeczne	Wykształcenie*	Stan społeczno-zawodowy*
s. Julia Amelia Beuge	1844–1925	nieznane	wyższa szkoła dla dziewcząt w Chełmnie	przełożona sióstr
Halina z Schedlin-Czarlińskich Boltowa	1888–1981	ziemiańskie	muzyka i śpiew w Berlinie, Dreźnie i Mediolanie	śpiewaczka operowa
Aniela z Dembińskich Borne	1853–1921	ziemiańskie	domowe, 3-letnia pensja w Poznaniu	nauczycielka
Zofia Chrzanowska	1880–1943	ziemiańskie	domowe, Zakład NMP Anielskiej w Kościerzynie, seminarium freblowskie w Poznaniu	nauczycielka

Imię i nazwisko	Lata życia	Pochodzenie społeczne	Wykształcenie*	Stan społeczno-zawodowy*
Maria z Rzepnikowskich Donimirska	1890–1942	ziemiańskie	liceum Danyszowej w Poznaniu	ziemianka
Felicja z Mielżyńskich Gajewska	1877–1939	ziemiańskie	brak danych	ziemianka
s. Bronisława Giersberg	1845–1920	ziemiańskie	brak danych	przełożona i wizytatorka
Teodora z Fethków Gulgowska	1860–1951	inteligentkie	prywatna nauka malarstwa w Berlinie pod kierunkiem K. Wendla, F. Stahla i H. Lichta	malarka, pionierka haftu i przemysłu ludowego, kustosz
Irena z Czarlińskich Iwicka	1866–1957	ziemiańskie	domowe, Zakład NMP Anielskiej w Kościerzynie, prywatna szkoła Gostkowej w Poznaniu, Zakład ss. Sacré-Cour we Lwowie	nauczycielka muzyki
Maria z Komierowskich Janta-Pończyńska	1880–1970	ziemiańskie	domowe, Zakład ss. urszulanek we Wrocławiu, Królewska Fundacja w Dreźnie	ziemianka
Anna z Bardzkich Karwatowa	1854–1932	ziemiańskie	domowe, pensja żeńska w Chełmnie, pensja ss. urszulanek w Poznaniu	pisarka
Teodora Kropidłowska	1879–1931	chłopskie	pruska szkoła powszechna, najpr. szkoła rolnicza w Szamotułach	pisarka
Klementyna z Prądyńskich Łaszewska	1822–1895	ziemiańskie	domowe	ziemianka
Zofia ze Ślaskich Łubieńska	1891–1956	ziemiańskie	Zakład ss. Sacré-Cour we Lwowie, uzupełniające kursy Baranieckiego w Krakowie	nauczycielka
Helena ze Szturmowskich Maj	1863–1942	ziemiańskie	brak danych	animatorka
Franciszka Majkowska	1882–1967	chłopskie	Zakład NMP Anielskiej w Kościerzynie	nauczycielka

Imię i nazwisko	Lata życia	Pochodzenie społeczne	Wykształcenie*	Stan społeczno-zawodowy*
Rozalia Narloch	1892–1961	chłopskie	pruska szkoła powszechna	(od 1920 nauczycielka)
Maria Nierzwicka	1887–1939	kupieckie	seminarium nauczycielskie	nauczycielka
Irena z Wolszlegierów Niezychowska	1896–1939	ziemiańskie	domowe	ziemianka
Władysława z Wolszlegierów Obertyńska	1893–1986	ziemiańskie	domowe	ziemianka
Apolonia z Tomaszewskich Ogryczakowa	1875–1949	nieznane	kucharstwo w Berlinie	animatorka
Izydora z Kempów Osińska	1891–1983	nieznane	seminarium dla wychowawczyń przedszkoli	nauczycielka
Emilia z Osowickich Parczewska	1877–1962	inteligentkie	domowe, gimnazjum w Poznaniu, malarstwo w Krakowie, Dreźnie i Wiedniu	malarka
Helena Piskorska	1895–1973	inteligentkie	prywatne gimnazjum w Bydgoszczy	(po 1920 r. archiwistka, historyk)
Anastazja z Czarlińskich Pospieszysłowa	1801–1878	ziemiańskie	brak danych	nauczycielka
Maria z Gajewskich Potocka	1875–1927	ziemiańskie	studia na Uniwersytecie Jagiellońskim (nieukończone)	ziemianka
Janina Sedlaczkówna	1868–1899	nieznane	seminarium nauczycielskie	pisarka
Helena z Lubomirskich Sierakowska	1886–1939	ziemiańskie	brak danych	ziemianka
Maria z Sołtanów Sierakowska	1822–1906	ziemiańskie	brak danych	ziemianka
Helena z Kawczyńskich Steinbornowa	1875–1952	inteligentkie	liceum żeńskie w Poznaniu	animatorka
Halina Urbańska	1891–1942	kupieckie	tajne kursy j. polskiego	bibliotekarka

Imię i nazwisko	Lata życia	Pochodzenie społeczne	Wykształcenie*	Stan społeczno-zawodowy*
Wanda Szuman	1890–1994	inteligentkie	elementarne i średnie szkoły niemieckie dla dziewcząt w Toruniu, szkoły polskie w Krakowie, Zakład ss. Sacré-Cour we Lwowie, seminarium nauczycielskie w Krakowie	nauczycielka
Maria ze Sławskich Wicherkiewiczowa	1875–1962	inteligentkie	pensja A. Warnke w Poznaniu	pisarka

* w okresie zaborów.

Źródła: Borzyszkowski, 1992, s. 144–145; Borzyszkowski, 1997a, s. 115–116; Borzyszkowski, 1997b, s. 295–296; Borzyszkowski, 1997c, s. 457–458; Borzyszkowski, 1997d, s. 441; Breza, 2002, s. 142–143; Breza, 1997, s. 143–144; Bukowski, 1994, s. 135–136; Ciesielska, 1997, s. 432–433; Czerniakowska, 1997, s. 189–190; Knopek, 2010, s. 127–129, 132–133, 140; Kruszewski, 2012, s. 35; Maj, 1997, s. 400; Mikos, 1997, s. 352; Mroczo, 1997, s. 208; Oracki, 1997, s. 364; Oracki, 2002, s. 220; Ostrowski, 1997, s. 321–322; Pawłowski, 2013, s. 97–103; Piekarska, 1994, s. 48–49; Rafiński, 1997, s. 475; Szews, 2002a, s. 28; Szews, 2002b, s. 53–54; Szews, 2000, s. 42–43, 50; Szwoch, 2005, s. 131–132; Szwoch, 2006, s. 112–114; Szwoch, 2008, s. 139–141, 173, 181–182; Szwoch, 2013, s. 35, 170–171; Szwoch, 2015, s. 252; Wojciechowski, 2004, s. 238–240; Zachciał, 2002, s. 196–197; Zakrzewski, 1998, s. 312–314.

Jak wynika z powyższego zestawienia, wśród działaczek objętych badaniem dominowały Polki urodzone w drugiej połowie XIX w. (zwłaszcza w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, tj. dwadzieścia trzy osoby). Najczęściej wywodziły się one z warstwy ziemiańskiej, do której zaliczyłem też córki dzierżawców. Pochodzeniem ziemiańskim legitymowało się osiemnaście kobiet. Z kolei z inteligencji wywodziło się sześć działaczek, będących najczęściej córkami lekarzy, rzadziej prawników i w jednym przypadku nauczyciela. Nieco mniejszą grupę stanowiły przedstawicielki warstwy chłopskiej, tu mamy trzy osoby. Oprócz tego dwie inne Polki legitymowały się pochodzeniem kupieckim. W przypadku czterech kobiet analizowane biogramy nie pozwoliły na jednoznaczne ustalenie ich pochodzenia. Warto dodać, że większość wymienionych tu Polek stanowiły mężatki (dwadzieścia dwie osoby). Dziewięć ze wspomnianych kobiet wiodło samotne życie, dwie zaś wybrały drogę życia zakonnego.

W tym miejscu warto wskazać, że pochodzenie społeczne (a co się z tym wiąże – posiadany przez daną rodzinę kapitał ekonomiczny) determinowało ścieżkę edukacyjną. Ziemianki często zdobywały wykształcenie pod kierunkiem prywatnych nauczycieli domowych bądź też uzupełniały je na pensjach. Część kobiet, których biogramy poddałem badaniu, kończyła np. seminaria nauczycielskie, inne zaś rozwijały swoje uzdolnienia artystyczne. Poza Marią z Gajewskich najprawdopodobniej żadna z tych kobiet w okresie zaborów nie pobierała

nauki na szczeblu uniwersyteckim. Należy jednak wspomnieć, że M. Gajewska w 1893 r. (po wyjściu za mąż za Oswalda Potockiego) przerwała studia rozpoczęte wcześniej na Uniwersytecie Jagiellońskim (Oracki, 2002, s. 220). W przypadku kobiet pochodzenia chłopskiego w okresie zaborów ich ścieżka edukacyjna z reguły ograniczała się do ukończenia szkoły ludowej. Niemniej część z nich także kształciła się w pensjach dla panien lub w innych typach szkół. Warto dodać, że na terenie Prus Zachodnich pensje żeńskie funkcjonowały np. w Chełmnie, Chojnicach i Kościerzynie, gdzie znajdował się Zakład NMP Anielskiej, który ukończyła m.in. Franciszka Majkowska (Breza, 1997, s. 143–144).

Przedstawione w tabeli Polki często były wychowywane w domach prześlągniętych patriotyczną atmosferą. Z pewnością nie pozostawało to bez znaczenia dla ich późniejszej działalności. W atmosferze takiej wzrastały m.in.: Anastazja Pospieszysłowa – nauczycielka, publicystka, działaczka społeczna, prowadząca pensje dla panien w Chojnicach, a następnie w Chełmnie (Rafiński, 1997, s. 475); Irena Nieżyehowska, która w miarę dorastania aktywnie uczestniczyła w pracach Towarzystwa Czytelni Ludowych oraz prowadziła tajne nauczanie języka polskiego wśród dzieci chłopskich (Ostrowski, 1997, s. 321–322); czy też Teodora Kropidłowska, której ojciec (rolnik) – jak sama twierdziła – był uczestnikiem powstania styczniowego (Breza, 2002, s. 142–143).

Jak już zasygnalizowałem, w gronie Polek, których biografie poddałem analizie, umieściłem także te, które na co dzień nie mieszkaly w Prusach Zachodnich (np. Janina Sedlaczówna), ale zasłużyły się dla badanego regionu (przede wszystkim jako publicystki), a także dwie kobiety mające inne aniżeli polskie pochodzenie, które jednakże odegrały istotną rolę dla rozwoju kultury polskiej czy kaszubskiej. Z uwagi na to, że Prusy Zachodnie stanowiły pogranicze kulturowe, a więc obszar, na którym tożsamość należy rozumieć w kategoriach wyboru, poddanie badaniu aktywności tych kobiet wydaje się jak najbardziej zasadne. Wśród nich znalazły się Bronisława Giersberg – siostra zakonna, przełożona i wizytatorka Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo Prowincji Chełmińskiej, urodzona w rodzinie mieszanej narodowo i wyznaniowo (jej ojcem był Niemiec, protestant, zaś matką Polka, katoliczka) (Piekarska, 1994, s. 48–49), oraz Teodora Gulgowska – pionierka kaszubskiego haftu i przemysłu ludowego, współtwórczyni (wraz z mężem Izydorem) Muzeum Kaszubskiego we Wdzydzach Kiszewskich (najstarszego na ziemiach polskich skansenu), której ojciec – Andrzej Fethke – był pruskim nauczycielem (wskazuje się, że T. Gulgowska najprawdopodobniej uległa spolszczeniu pod wpływem otoczenia i męża) (Bukowski, 1994, s. 135–136; Borzyszkowski, 2018, s. 19–22).

Ponieważ analizie poddałem jedynie działalność kobiet, których biografie znalazły się w wybranych pomorskich słownikach biograficznych, niniejszy artykuł stanowi wyłącznie zarys problematyki. Zresztą jego celem nie jest szczegółowe przybliżenie sylwetek poszczególnych Polek, a jedynie naszkicowanie ich zbiorowego portretu.

OBSZARY DZIAŁALNOŚCI, CZYLI KOBIETY POLSKIE JAKO NAUCZYCIELKI,...

W okresie zaborów jeden z obszarów aktywności edukacyjnej i patriotycznej Polek stanowiła praca nauczycielska. Spora grupa opisywanych kobiet w różnych okresach życia trudniła się nauczycielstwem. Część z nich (zwłaszcza bogate ziemianki) czyniła to z pobudek patriotycznych, inne – choć analizowane źródła z reguły nie mówią o tym wprost – prawdopodobnie zmuszała do tego sytuacja ekonomiczna. Samotnym kobietom w XIX i w początkach XX w. zawód nauczycielski pozwalał bowiem na skromne, lecz samodzielne utrzymanie. Praca nauczycielska kobiet przybierała też różne formy: od pracy organicznej wśród niższych warstw społecznych, poprzez pracę nauczycielki domowej (czy nauczycielki zatrudnionej w pensji dla panien), aż po samodzielne prowadzenie szkoły dla dziewcząt bądź jej fundację.

Wśród badanej grupy kobiet można wyróżnić takie, które nauczycielstwem parały się od wczesnej młodości. Do ich grona należały m.in.: Irena Nieżychowska, Zofia Łubieńska czy Maria Janta-Pończyńska, które uczyły dzieci chłopskie jeszcze w latach panieństwa (Ostrowski, 1997, s. 321–322; Borzyszkowski, 1997a, s. 115–116). Ta ostatnia w kaplicy dworskiej majątku Komierowskich w Nieżychowie założyła nielegalną szkółkę (Borzyszkowski, 1997c, s. 457–458). Interesująco przedstawiają się kulisy podjęcia pracy organicznej przez M. Jantę-Pończyńską. Około 1899 r. jej matka (Maria Komierowska z Kurnatowskich) zabrała ją do Poznania na zjazd kobiet, na którym przemawiała Ewa Stasińska, wskazująca na obowiązki „Matki Polki” wobec germanizowanych dzieci polskich. Zjazd ten wywołał falę entuzjazmu wśród obecnych na nim kobiet. Wzruszył także głęboko M. Komierowską i samą M. Jantę-Pończyńską, która w drodze powrotnej do Nieżychowa zakomunikowała swej matce o zamiarze założenia szkółki dla wiejskich dzieci (Jastrzębski, Szwankowski, 2013, s. 30).

Okresowo nauczaniem trudniła się też Aniela Borne, przy czym w jej przypadku można już mówić o ekonomicznym podłożu podjęcia pracy nauczycielskiej. A. Borne zatrudniała się bowiem w charakterze prywatnej nauczycielki w domach polskich po śmierci męża. Warto dodać, że w późniejszym okresie przenieśli się do Zakopanego, gdzie prowadziła pensjonat „Gerlach” I i II, a w czasie I wojny światowej (której wybuch zastał ją w Poznaniu) podjęła pracę w pensji Antoniny Ratkiewicz (Borzyszkowski, 1992, s. 144–145).

Jak już wspomniałem, niektóre kobiety same zakładały prywatne placówki szkolne i pracę nauczycielską czyniły swoją zasadniczą profesją. W tym względzie szczególnie odznaczyła się Anastazja Pospieszysłowa, która jako panna prowadziła pensję w Chojnicach, a następnie (po wyjściu za mąż) w Chełmnie. Jeszcze w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XIX w., już jako ponad sześćdziesięcioletnia kobieta, A. Pospieszysłowa uczyła w pensji prowadzonej przez Florentynę Synoradzką (Rafiński, 1997, s. 475). Z kolei Klementyna Łaszewska wraz ze swoim bratem – ks. Juliuszem Prądyńskim – w 1861 r. ufundowała w Kościerzynie

prywatną szkołę średnią dla dziewcząt (znaną jako Zakład Najświętszej Marii Panny Anielskiej). Szkołę tę pierwotnie prowadziły siostry urszulanki, a następnie siostry miłosierdzia św. Wincentego a Paulo. Po ich wyrugowaniu przez władze pruskie w 1878 r. prowadzenie placówki objęła sama K. Łaszewska, która przyjęła obowiązki przełożonej (Szwoch, 2008, s. 140–141; Liedtke, 1936, s. 2, 5–7).

Zawód nauczycielski wykonywały m.in. Franciszka Majkowska, która do 1912 r. pracowała jako prywatna nauczycielka języka niemieckiego w Warszawie i Łodzi (Breza, 1997, s. 143–144), czy też Wanda Szuman, która jeszcze w okresie zaborów w domu rodzinnym i w salkach parafialnych przy kościele św. Jakuba w Toruniu potajemnie uczyła polskie dzieci języka ojczystego i religii (Zakrzewski, 1998, s. 312–314; Wałęga, 2005, s. 45). Przy okazji warto odnotować, że w czasie I wojny światowej potajemnym nauczaniem w Toruniu trudniła się również Helena Piskorska, prowadząca zajęcia przy kościele św. Janów (Ciesielska, 1997, s. 432–433).

Jedno z pól nauczycielskiej działalności Polek w Prusach Zachodnich stanowiła także organizacja tajnych kursów języka polskiego i historii ojczystej. Kursy te, skierowane do młodzieży pozaszkolnej i dorosłych, prowadziła np. Zofia Chrzanowska, która nauczała też członków gimnazjalnego Towarzystwa Tomasza Zana. W grudniu 1918 r. Z. Chrzanowska zapoczątkowała jawne kursy języka polskiego, które stanowiły załączek Preparandy, powstałej w połowie 1919 r. z polecenia Komisji Szkolnej w Toruniu. Wspomniana działaczka była organizatorką, kierowniczką i nauczycielką Preparandy kształcącej pierwsze kadry nauczycielskie dla tworzącego się wówczas szkolnictwa polskiego w powiecie lubawskim (Szews, 2002b, s. 53–54).

Duże zasługi dla tworzenia polskiej oświaty w okresie poprzedzającym przyłączenie Pomorza Gdańskiego do II Rzeczypospolitej miała szczególnie W. Szuman, która – zwłaszcza w ostatnim roku I wojny światowej – coraz więcej wysiłków poświęcała edukacji. W. Szuman otwierała liczne prywatne kursy języka polskiego, w tym również w domu jej rodziców. W październiku 1918 r. została członkiem zarządu Powszechnego Towarzystwa Pedagogicznego, filii tejże organizacji działającej w Poznaniu. Po zakończeniu działań wojennych i ukonstytuowaniu się Toruńskiej Polskiej Rady Ludowej W. Szuman została obrana przewodniczącą Wydziału Szkolnego Rady, a następnie, po zawiązaniu się w Poznaniu Naczelnej Rady Ludowej (NRL), mianowano ją przewodniczącą funkcjonującej w ramach NRL Komisji Szkolnej na rejencję kwidzyńską. Warto dodać, że 3 maja 1919 r., w kolejną rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja, W. Szuman wydała pracę pt. *Komisja Edukacyjna pierwszym ministerstwem oświaty w Europie*. Do zasług wspomnianej działaczki należy też ogłoszenie w ramach pracy Komisji Szkolnej akcji „Narodowego Dnia Pracy”, mającej na celu wsparcie oświaty. Akcja ta pozwoliła na zebranie funduszy, m.in. dzięki którym 22 maja 1919 r. zostało otwarte Seminarium Nauczycielskie w Toruniu (Zakrzewski, 1998, s. 312–314).

W samym Toruniu ważną rolę w pracach nad organizacją polskiej oświaty odegrała także Halina Urbańska, która w 1917 r. została kierowniczką – powstałej na bazie toruńskich agend Towarzystwa Czytelni Ludowych – publicznej polskiej biblioteki noszącej nazwę Zjednoczonych Czytelni Ludowych. H. Urbańska zorganizowała też regularny przemyt książek z Poznańskiego i byłego zaboru rosyjskiego. Książki te były wykorzystywane na potrzeby kursów nauczania polskich kandydatów do wykonywania zawodu nauczyciela (Maj, 1997, s. 400).

Pisząc o pracy nauczycielskiej Polek w Prusach Zachodnich, nie można też pominąć ważnej roli, jaką odegrały w tym względzie siostry ze Zgromadzenia Sióstr św. Wincentego a Paulo, popularnie zwane szarytkami lub siostrami miłosierdzia. W pierwszej połowie XIX w. mimo kasacji wszystkich innych klasztorów przez władze pruskie zgromadzeniu temu pozwolono na dalszą działalność. W dodatku zostało ono lepiej uposażone, co też nastąpiło na mocy zapisów króla Fryderyka Wilhelma III, który przekazał szarytkom część dóbr należących do innych zakonów. Siostry miłosierdzia pełniły rolę służebną wobec osób chorych oraz biednych i osieroconych dzieci. Zajmowały się też kształceniem dziewcząt zarówno na poziomie elementarnym, jak i średnim, prowadząc m.in. pensje dla panien. Rozwój zgromadzenia św. Wincentego a Paula w Prusach Zachodnich nastąpił w latach 1852–1874 i był możliwy dzięki bardziej liberalnej względem Kościoła katolickiego polityce Fryderyka Wilhelma IV (Fankidejski, 1883, s. 229, 233–234). Położenie zakonu zasadniczo zmieniło się jednak w latach siedemdziesiątych XIX w. z uwagi na antykatolickie i antypolskie działania podejmowane przez władze pruskie w ramach *Kulturkampf*. Politykę tę szczególnie odczuła wspomniana już s. B. Giersberg, pełniąca kolejno funkcje asystentki prowincji chełmińskiej (od 1874 r.), przełożonej Szpitala Przemienienia Pańskiego w Poznaniu (od 1887 r.), a następnie wizytatorki całej prowincji, tj. jej przełożonej (od 1894 r.). Kiedy na mocy tzw. praw majowych z 1875 r. odebrano zakonowi możliwość prowadzenia szkół i pensji, życie s. B. Giersberg toczyło się wokół walki z *Kulturkampfem*. B. Giersberg starała się o zachowanie szkół, ochronek, przytułków i szpitali prowadzonych przez szarytki, a służących przede wszystkim dzieciom pochodzącym z ubogich warstw społecznych. Trudnym dla niej doświadczeniem było zamknięcie przez władze pruskie w 1875 r. liczącej trzysta uczennic szkoły elementarnej, funkcjonującej przy Domu Prowincjalnym w Chełmnie, a następnie – w 1878 r. – pensji i selekty przygotowującej do uzyskania dyplomu nauczycielskiego oraz dwóch, liczących ok. tysiąc dzieci, ochronek. Ponadto władze państwowe zamknęły także placówki prowadzone w Kościerzynie, a samemu domowi w Chełmnie groziła likwidacja. Należy podkreślić, że tak restrykcyjne podejście administracji pruskiej do działalności szarytek było wynikiem postrzegania zgromadzenia św. Wincentego a Paulo jako „gniazda polskości” i polskiej agitacji (Piekarska, 1994, s. 48–49).

...DZIAŁACZKI SPOŁECZNE,...

Oprócz pracy nauczycielskiej ważny obszar aktywności Polek w XIX w. stanowiła działalność społeczna. Z jednej strony – o ile miała charakter dobroczynny i filantropijny – poniekąd wpisywała się w powszechnie funkcjonujący model polaryzacji płci, z drugiej zaś stanowiła załączek autonomicznych i coraz bardziej niezależnych działań podejmowanych przez opisywane kobiety.

Wpływ na zakres podejmowanych przez nie prac społecznych z reguły wywierał ich status majątkowy i społeczny. Kobiety niezamożne i nieposiadające wykształcenia miały zdecydowanie bardziej ograniczone możliwości działania. Niemniej ich determinacja i podejmowane przez nie wysiłki na rzecz społeczności lokalnych zasługują na upamiętnienie. Za przykład niech posłuży działalność pochodzącej z Karsina Rozalii Narloch, robotnicy i samouka w zakresie języka polskiego, która udzielała się społecznie m.in. w Towarzystwie Śpiewu Harmonia i Katolickim Towarzystwie Ludowym, pisała wiersze dla dzieci, a w 1918 r. w swojej rodzinnej wsi zorganizowała kursy czytania i pisania po polsku. Warto dodać, że w okresie międzywojennym R. Narloch uzupełniła swoje wykształcenie, kończąc kurs pedagogiczny, a następnie zdając maturę. Pracowała jako nauczycielka m.in. w pobliskim Wielu, gdzie także udzielała się społecznie (Borzyszkowski, 1997b, s. 295–296). Podobnych historii aktywnych, lecz niezamożnych kobiet jest z pewnością znacznie więcej. Często jednak brakuje na ich temat wspomnień czy opracowań.

W okresie zaborów dużo większe możliwości podjęcia działań społecznych miały kobiety rekrutujące się z ziemiaństwa. Najbardziej aktywne z nich prowadziły szeroko zakrojoną działalność organiczniczkowską. Finansowo wspierały też lokalne przedsięwzięcia. W tym względzie szczególnie odznaczyła się m.in. Klementyna Łaszewska, która np. po założeniu w Pelplinie Stowarzyszenia św. Józefata (1871), wspierającego misję bułgarską, pełniła funkcję skarbnika tzw. Drugiej Korony Piusowej i systematycznie przekazywała środki na ten fundusz. K. Łaszewska okazjonalnie łożyła też na działalność bractwa św. Bonifacego i Wojciecha. Ponadto fundowała stypendia w ramach Towarzystwa Pomocy Naukowej dla młodzieży Prus Zachodnich, którego była członkiem, a w 1881 r. przy szkole dla dziewcząt w Kościerzynie powołała kuchnię dla ubogich (Szwoch, 2008, s. 139–141).

Aktywną działalność prowadziła także Maria Potocka, która otaczała opieką szkoły wiejskie i pomorskie biblioteki, a także organizowała w pomorskich majątkach wypoczynek dla dzieci polskich z Westfalii, Gdańska i Śląska. M. Potocka wspierała polskie czytelnictwo w Prusach Zachodnich, m.in. ofiarowując osiemnaście roczników „Tygodnika Ilustrowanego” powstałej w 1911 r. polskiej czytelnicy w Nowem. W 1919 r. M. Potocka założyła ochronkę i szkołkę w Piątkowie. Instytucje te utrzymywała z prywatnych funduszy. Piastowała też wiele stanowisk, m.in. pełniła funkcję sekretarza zarządu w Polskim Instytucie Narodowym w Wąbrzeźnie, a w 1918 r. została skarbnikiem powstałego w Toruniu – z jej

inicjatywy – Pomorskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi. Od 1924 r. była członkiem honorowym tegoż towarzystwa (Oracki, 2002, s. 220).

Naturalnie K. Łaszewska i M. Potocka nie były jedynymi aktywnymi na polu społecznym ziemiankami w Prusach Zachodnich. W tym miejscu wystarczy chociażby wspomnieć wybrane przykłady pracy innych znanych działaczek: Emilii Parczewskiej – inicjatorce powołania „Bazaru” w Jeżewie, organizatorce czytelnicy ludowych w powiecie świeckim (Szwoch, 2008, s. 181–182); Marii Janty-Połączyńskiej – organizatorce edukacji dla dzieci robotników zatrudnionych w majątku Wysoka k. Tucholi, animatorki, przygotowującej przedstawienia amatorskie, jasełka itp. (Borzyszkowski, 1997c, s. 457–458); czy też Marii Sierakowskiej – biorącej udział w różnych akcjach społecznych i dobroczynnych, aktywnie wspierającej Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Warto też podkreślić, że M. Sierakowska razem z mężem miała ogromne zasługi na rzecz kultury polskiej na Powiślu. Symbolem ich działalności stał się rodzinny majątek Sierakowskich w Waplewie. W majątku tym gromadzone były bogate zbiory biblioteczne i artystyczne (Mroczo, 1997, s. 208). Choć do czasów współczesnych większość zbiorów nie przetrwała, obecnie o świetności rodu Sierakowskich i jego kulturowym znaczeniu dla podtrzymania polskości w południowo-wschodniej części Prus Zachodnich przypomina ulokowane w waplewskim pałacu Muzeum Tradycji Szlacheckiej, będące oddziałem Muzeum Narodowego w Gdańsku.

Pisząc o aktywności kulturalnej, warto nawiązać także do działań podejmowanych przez wspomnianą już T. Gulgowską i F. Majkowską. Obydwie miały swój udział w podtrzymywaniu i rozwijaniu tradycji i kultury regionu oraz w organizacji placówek muzealnych o tematyce kaszubsko-pomorskiej. T. Gulgowska wraz z mężem Izydorem zapoczątkowała działania na rzecz ocalenia przed zapomnieniem dawnej tradycji kaszubskiej, promowała kulturę ludową, dążyła do odtworzenia kaszubskiego haftu i wzornictwa ludowego. Była współzałożycielką Muzeum Kaszubskiego we Wdzydżach Kiszewskich, stanowiącego pierwszy na ziemiach polskich skansen, w którym wraz z mężem gromadziła artefakty związane z przeszłością Kaszub i Pomorza (Bukowski, 1994, s. 135–136). Z kolei F. Majkowska włączyła się w organizację Muzeum Kaszubsko-Pomorskiego w Sopocie, które tworzył jej brat Aleksander – słynny kaszubski działacz i poeta. F. Majkowska w 1914 r. kierowała powstałą w tym muzeum szkołą haftów kaszubskich (Breza, 1997, s. 143–144).

Ważne pole działalności kobiet w Prusach Zachodnich stanowił także rozwój organizacji kobiecych. W połowie XIX w. odznaczyła się w tym zakresie K. Łaszewska, która w 1859 r. współtworzyła miejscowe Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo (Szwoch, 2008, s. 139–141). Z kolei w latach sześćdziesiątych XIX w. na potrzebę większej konsolidacji kobiet w zakresie realizacji celów edukacyjnych i utworzenia odrębnego towarzystwa wskazywała na łamach „Gazety Toruńskiej” A. Pospieszysłowa. Ważny krok w rozwoju ruchu kobiecego stanowiło powołanie w 1870 r. w Toruniu Towarzystwa Pomocy Naukowej dla Dziewcząt, wspierającego stypendialnie niezamożne dziewczęta z Prus Zachodnich.

Na szczególną uwagę zasługuje też zawiązanie w 1910 r. Towarzystwa Ziemianek dla Wielkopolski i Pomorza oraz powstałego rok później odrębnego Towarzystwa Ziemianek Polskich na Pomorze (TZP). Do jego powstania przyczyniło się wiele wspomnianych już w niniejszej pracy kobiet, jak chociażby E. Parczewska (Szwoch, 2008, s. 181–182). Pierwszym prezesem zarządu TZP w latach 1911–1921 była M. Potocka (Oracki, 2002, s. 220), a jej zastępczynią Felicja Gajewska (Pawłowski, 2013, s. 99). Do grona założycielek towarzystwa należała też M. Janta-Połączyńska, z inicjatywy której w 1911 r. powstało koło ziemianek w Tucholi. Kołu temu M. Janta-Połączyńska prezesowała do 1926 r. Była ona też zaangażowana w tworzenie kolejnych kół w Sępólnie (1918) i w Kartuzach (1931). Z jej inicjatywy w drugiej połowie lat dwudziestych XX w. powstała w Pelplinie Sodalicja Towarzystwa Ziemianek Pomorskich, którą również kierowała (Borzyszkowski, 1997c, s. 457–458). Ponadto w działalność na rzecz kobiet zaangażowane były m.in. Zofia Chrzanowska (Szews, 2002b, s. 53–54) i Apolonia Ogryczakowa – współzałożycielka powstałego w 1908 r. Towarzystwa Polek w Gdańsku (praktycznie funkcjonującego już w 1905 r.). Z inicjatywy A. Ogryczakowej zostało powołane Towarzystwo św. Zyty, zrzeszające młode Polki pracujące w Gdańsku jako służące. Głównym celem tej organizacji było przeciwstawienie się germanizacyjnym wpływom gdańskich Niemców, u których zatrudniane były młode kobiety (Mikos, 1997, s. 352).

...PUBLICYSTKI

W Prusach Zachodnich w II połowie XIX i na początku XX w. Polki coraz częściej zaczęły też sięgać po pióro i występować w roli publicystek. Jednak kobiety, które chciały przekazać swoje poglądy na łamach prasy czy za pomocą książek, nie miały łatwej drogi. Pomijając uwarunkowania polityczne, w Prusach Zachodnich jeszcze w połowie XIX w. panujące stosunki społeczne sprawiały, że pisarstwo kobiet należało do rzadkości. Jedną z pierwszych Polek, która publicznie wyrażała na łamach polskiej prasy regionu swoje poglądy (i to w dodatku w kwestiach kobiecych), była wspomniana już A. Pospieszysłowa. Znamiennym pozostaje fakt, że teksty opublikowane przez nią na łamach „Nadwiślanina” w 1857 r. zostały napisane w formie męskiej i podpisane pseudonimem „Pomorzanin”. Podobnie A. Pospieszysłowa uczyniła z – powstałym z myślą o niższych warstwach społecznych – pedagogizującym opowiadaniem *Wojtek, najprzód siarczysty pijak, a potem gospodarz zawołany*, który wydała jako Franciszek Wąsala. Można się domyślać, że zabieg ten miał służyć przyciągnięciu większego grona odbiorców, gdyż jako kobieta A. Pospieszysłowa mogła obawiać się dyskredytacji swojej twórczości i wyrażanych przez siebie poglądów. Niemniej, pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w. autorka ta publikowała już w formie żeńskiej, choć nadal używała pseudonimu (Jadwiga) (Śpica, 2018b, s. 325–327).

Z czasem pisarstwo kobiet stawało się bardziej powszechne. Nie budziło też kontrowersji, jeśli miało charakter patriotyczny i służyło propagowaniu polskości. Spośród rodzimych autorek szczególnie odznaczyła się w tym względzie

Anna Karwatowa, która rozpoczęła swoją działalność literacką w 1873 r. Jej pierwsze utwory ukazywały się na łamach lwowskiego „Ruchu Literackiego” (Mańkowski, 1928, s. 3). A. Karwatowa jest autorką wierszy i utworów dramatycznych, współpracowała z redakcjami wielu czasopism, jak: „Dziennik Chicagowski”, „Dziennik Poznański”, „Gazeta Gdańska”, „Gazeta Narodowa”, „Kurier Poznański” czy „Tygodnik Polski”. Sztuki sceniczne jej autorstwa cieszyły się popularnością w wielu miejscowościach regionu. Były wystawiane przez amatorskie zespoły teatralne, m.in. w: Starogardzie, Pelplinie, Gniewie, Osieku i Lubichowie. Jak wskazuje Ryszard Szwoch (2006, s. 113), A. Karwatowa *pisarstwo swoje traktowała jako formę uświadczenia narodowego, utylitarną misję społeczną, twórczą »pracę u podstaw«, adresując je głównie do warstw niższych i średnich. W opozycji do modernizmu propagowała rodzimą tradycję historyczno-patriotyczną i moralną. Ceniona w swej epoce, nazwana »kapłanką z ducha«.*

W podobnym stylu pisała Janina Sedlaczkówna, autorka wprawdzie niezwiązana z Prusami Zachodnimi miejscem zamieszkania, ale której twórczość literacka propagowana była na łamach prasy polskiej regionu. J. Sedlaczkówna w 1891 r. nawiązała współpracę z redagowaną przez Bernarda Miłskiego „Gazetą Gdańską”, na łamach której publikowała opowiadania historyczne, wiersze patriotyczne i adaptacje *Trylogii* Henryka Sienkiewicza. Utwory J. Sedlaczkówny znalazły się także w dodatku niedzielnym zatytułowanym „Gwiazdka Niedzielną”. W 1894 r. wspomniana autorka została redaktorką przeznaczonego dla dzieci i młodzieży „Anioła Stróża”, który wprawdzie stanowił dodatek do redagowanego przez nią we Lwowie „Przedświtu”, ale posiadał też swój odpowiednik w ramach „Gazety Gdańskiej”. W latach 1893–1895 twórczość J. Sedlaczkówny prezentowana była także w „Gdańskim Kalendarzu Katolicko-Polskim dla Wiarusów Prus Zachodnich...”. Ponadto jest ona autorką dwudziestu odrębnych pozycji, w tym ośmiu wydanych w Gdańsku (Czerniakowska, 1997, s. 189–190).

Inną niepochodzącą z Prus Zachodnich autorką, ale piszącą o Gdańsku i Pomorzu, była pochodząca z Poznania pisarka Maria Wicherkiewiczowa. Do Gdańska sprowadziła się za sprawą męża Bogdana – okulisty, który przeniósł się do tego miasta. W Gdańsku M. Wicherkiewiczowa poznała różne środowiska, w tym przedstawicieli inteligencji oraz ludzi sztuki. Interesowała ją zwłaszcza życie gdańskiej Polonii i Kaszubów. A. Wicherkiewiczowa jest autorką m.in. *Opowieści o moim Gdańsku*, zawartej w *Trzech pamiętnikach pomorskich* (Borzyszkowski, 1997d, s. 441; Borzyszkowski, 1982, s. 147–192).

Na przełomie XIX i XX w. w polskiej prasie Prus Zachodnich publikowało coraz więcej kobiet. Do tego grona należały m.in.: Teodora Kropidłowska – stała współpracownica kilku polskich gazet, w tym „Gazety Grudziądzkiej” i „Gazety Gdańskiej”, na łamach których prezentowano głównie jej wiersze o tematyce religijnej i patriotyczno-narodowej, a także krótkie utwory napisane prozą (Breza, 2002, s. 142–143); Maria Potocka – współpracownica „Dziennika Poznańskiego”, poruszająca tematykę kobiecą (Oracki, 2002, s. 220); Irena Iwicka – publikująca religijno-patriotyczne artykuły i korespondencje na łamach

dotatków pelplińskiego „Pielgrzyma”, tłumaczka francuskich opowiadań dla dzieci (Szwoch, 2005, s. 131).

Cechą łączącą twórczość polskich autorek publikujących na terenie Prus Zachodnich była wspólna problematyka, oscylująca przede wszystkim wokół kwestii narodowej (często wprost łączonej z wychowaniem religijnym), traktowanej jako sprawa nadrzędna. Jej też, generalnie rzecz biorąc, podporządkowana została regionalna publicystyka, poruszająca zagadnienia związane z edukacją kobiet.

PATRIOTYCZNA DZIAŁALNOŚĆ POLEK W PRUSACH ZACHODNICH U PROGU ODZYSKANIA PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI

Patriotyzm aktywnych społecznie Polek ujawnił się szczególnie podczas I wojny światowej i w okresie poprzedzającym przyłączenie większej części Prus Zachodnich do Polski. Wówczas kobiety te swoje narodowe przywiązanie wyrażały m.in. poprzez zorganizowaną działalność na rzecz ofiar wojny. Na przykład w Gdańsku w tym względzie odznaczyła się Apolonia Ogryczakowa, organizująca zbiórki darów i imprezy, z których dochód przekazywany był na rzecz najbardziej potrzebujących Polaków. Część ze zgromadzonych w ten sposób darów została też przeznaczona na rzecz ludności polskiej z terenu byłej Kongresówki (Mikos, 1997, s. 352).

Wyraźną aktywność w organizacji działań o charakterze dobroczynnym w czasie I wojny światowej przejawiały zwłaszcza mieszkanki Torunia, m.in. Helena Piskorska i Wanda Szuman. H. Piskorska w latach 1915–1918 pracowała w Komitecie Niesienia Pomocy Ofiarom Wojny w Królestwie Polskim, a w latach 1918–1920 pełniła funkcję sekretarza w zorganizowanym przez W. Szuman i jej brata, ks. Henryka Szumana, Pomorskim Towarzystwie Opieki nad Dziećmi. Dzięki pracy H. Piskorskiej do Polski sprowadzono kilkadziesiąt polskich dzieci przebywających na terenie Westfalii. Ponadto działała ona w polskiej Radzie Ludowej w Toruniu, przez parę miesięcy piastując stanowisko sekretarza (Ciesielska, 1997, s. 432–433). Z kolei W. Szuman – w związku z napływającymi do Torunia informacjami na temat trudnej sytuacji ludności polskiej zamieszkałej na terenie byłego zaboru rosyjskiego, przejmowanego teraz przez wojska niemieckie – wraz z Marią Swinarską zainaugurowała w maju 1915 r. zbiórkę pieniędzy, odzieży i żywności. Akcja ta została szeroko rozpropagowana i funkcjonowała pod nazwą „Opieka nad Bezdomnymi”.

Inicjatywa ta nie była jedyną podjętą przez W. Szuman w tym okresie. W początkach 1916 r. wraz z innymi działaczkami kierowała szwalnią, która służyła produkcji odzieży dla osób potrzebujących. Ponadto w mniejszym zespole, składającym się z dziewcząt wywodzących się z inteligencji, pod przykrywką wyrobu odzieży wełnianej dla żołnierzy, w 1914 r. W. Szuman wraz ze Heleną Steinbornową utworzyły towarzystwo „Wełnianka”, które w gruncie rzeczy prowadziło działalność samokształceniową, opartą na nauce historii i języka polskiego, jak również organizowało występy teatralne (Wałęga, 2005, s. 48–50; Zakrzewski, 1998,

s. 312–314). Działalność ta zaowocowała założeniem w czerwcu 1916 r. czasopiisma „Żebraczek Bezdomnych”, którego redaktorką została H. Piskorska, a dzięki któremu udało się odnieść spore sukcesy w zbiórkach na rzecz osób bezdomnych (Ciesielska, 1997, s. 432–433). W czasopiśmie tym aktywność dziennikarsko-literacką podjęła Zofia Łubieńska – publicystka, która swoją twórczość rozwinęła w okresie międzywojennym (Borzyszkowski, 1997a, s. 115–116).

Jedną z form wyrażania patriotycznej postawy w okresie I wojny światowej była też organizacja obchodów z okazji setnej rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, która przypadała na rok 1917. W Prusach Zachodnich obchody te przygotowały m.in. Maria Janta-Połczyńska w majątku Wysoka k. Tucholi i w okolicy (Borzyszkowski, 1997c, s. 457–458) oraz Zofia Chrzanowska w Lubawie. Ta ostatnia wraz z Franciszkiem Jaroszewskim 5 października 1917 r. zorganizowała akademię, przedstawienia *Kościuszko w Petersburgu* i *Wiesław*, a także tańce narodowe oraz iluminację miasta (Szews, 2002b, s. 54). Z kolei w Gdańsku w obchodach kościuszkowskich czynnie uczestniczyła polska śpiewaczka Halina Boltowa, primadonna Opery Gdańskiej, zaangażowana w życie miejscowej Polonii⁵.

Polki aktywnie angażowały się także w działania podejmowane na rzecz przyłączenia Pomorza Gdańskiego do II Rzeczypospolitej. Maria Potocka, która w latach I wojny światowej (1916–1918) czynnie działała w pomorskim Komitecie Pomocy dla Ofiar Wojny w Królestwie Polskim, w grudniu 1918 r. reprezentowała powiat wąbrzeski w Sejmie Dzielnicowym w Poznaniu. Ponadto dla celów Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu przetłumaczyła na język francuski pracę ks. Pawła Czaplewskiego pt. *Zarys historii narodowości Prus Królewskich i Książęcych*, którą w dwustu egzemplarzach wysłano do Paryża (Oracki, 2002, s. 220). Z kolei Maria Janta-Połczyńska w latach 1918–1920 w działaniach na rzecz powrotu Pomorza Gdańskiego do Rzeczypospolitej towarzyszyła swojemu mężowi – Leonowi, późniejszemu ministrowi rolnictwa. M. Janta-Połczyńska organizowała w tym czasie kursy języka polskiego dla kandydatów na przyszłych urzędników i nauczycieli. Była też zaangażowana na rzecz plebiscytów na Warmii, Mazurach i Śląsku (Borzyszkowski, 1997c, s. 457–458). Z kolei na Powiślu akcję plebiscytową po stronie polskiej czynnie wspierały Izydora Osińska (Oracki, 1997, s. 364) i Maria Donimirska⁶.

Co ciekawe, w okresie walk o granice II Rzeczypospolitej niektóre Polki z Prus Zachodnich uczestniczyły w działaniach o charakterze powstańczym, np. na Śląsku w starciach z niemieckimi bojówkami została ranna Zofia Łubieńska (Borzyszkowski, 1997a, s. 115–116), zaś uczestniczką powstania wielkopolskiego była Irena Niezychowska⁷.

⁵ Warto dodać, że H. Boltowa podczas pobytu w Gdańsku Ignacego Paderewskiego w dniu 25 grudnia 1918 r. brała udział w zorganizowanym z tej okazji bankiecie, w trakcie którego śpiewała przy akompaniamencie I. Paderewskiego (Kruszewski, 2012, s. 35).

⁶ M. Donimirska w okresie plebiscytu napisała *Hymn Ziemi Malborskiej* (Szews, 2000, s. 55).

⁷ I. Niezychowska dosłużyła się stopnia porucznika (Ostrowski, 1997, s. 321–322).

PODSUMOWANIE

Działalność patriotyczna i edukacyjna Polek w Prusach Zachodnich, na którą składała się m.in. praca nauczycielska, społeczna i publicystyczna, przyczyniała się do rozwoju świadomości narodowej Polaków zamieszkujących ten region, a poprzez kształcenie do podniesienia ich bytu kulturowego i materialnego. Aktywność ta najczęściej cechowała się głębokim patriotyzmem i poczuciem misji. Misyjność tę w większości analizowanych przypadków oddaje pełne poświęcenie zaangażowanie Polek na rzecz podtrzymania i rozwijania polskiej tożsamości, kultury i edukacji. Postawa ta najwyraźniej wyływała z XIX-wiecznych ideałów romantycznych i pozytywistycznych, które mimo niesprzyjających warunkowań politycznych, ekonomicznych, demograficznych i kulturowych także na terenie Prus Zachodnich znajdowały swoje praktyczne odzwierciedlenie.

Biorąc pod uwagę szerokie spektrum działań podejmowanych przez patriotycznie i edukacyjnie zaangażowane Polki, warto podkreślić, że część przytoczonych w niniejszej publikacji aktywności tych kobiet odzwierciedlała przypisaną im rolę społeczną, wynikającą z dominującego w środowisku polskim Prus Zachodnich konserwatywnego modelu stosunków społecznych, opartych na wyraźnym podziale zadań postrzeganych jako męskie lub kobiece. Na działalność dobroczynną i nauczycielską kobiet (adresowaną wobec dziewcząt) istniało bowiem przyzwolenie społeczne. Z drugiej jednak strony coraz większa aktywność Polek, zarówno w sferze życia społecznego, jak i w publicystyce drugiej połowy XIX i początków XX wieku, spowodowała zmiany w zakresie postrzegania miejsca kobiet w polskim społeczeństwie. Kobiety te gorliwie realizując (za pomocą różnych działań) przypisaną im społecznie rolę obrończyni sprawy narodowej, pokazały jednocześnie, że całkiem dobrze potrafią wykonywać prace wychodzące poza obowiązki dobrej żony, matki i gospodyni, co niewątpliwie przyczyniło się do rozwoju procesów emancypacyjnych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane:

Borzyszkowski J. (1978), *Maleńki pamiętniczek Ireny z Czarlińskich Iwickiej*, „Pomerania” nr 3.

Borzyszkowski J. (1992), *Borne Aniela*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1: A–F, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Borzyszkowski J. (1997a), *Lubieńska Zofia*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Borzyszkowski J. (1997b), *Narloch Rozalia*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Borzyszkowski J. (1997c), *Połczyńska Maria*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Borzyszkowski J. (1997d), *Wicherkiewiczowa Maria*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Borzyszkowski J. (oprac.) (1982), *Trzy pamiętniki pomorskie. Aniela z Dembińskich Borne, Katarzyna Ślaska, Maria Wicherkiewiczowa*, Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.

Breza B (1997), *Majkowska Franciszka*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Breza B. (2002), *Kropidłowska Teodora*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement II*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Bukowski A. (1994), *Gulgowska Teodora*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2: G–K, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Ciesielska K. (1997), *Piskorska Helena*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Ciesielska K. (1998), *Piskorska Helena Stanisława (1895–1973)*, w: K. Mikulski (red.), *Toruński słownik biograficzny*, t. 1, Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia, Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Czerniakowska E. (1997), *Sedlaczkówna Janina*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Jastrzębski W., Szwankowski J. (oprac.) (2013), *Pamiętniki. Maria z Komierowskich i Leon Janta-Połczyńscy*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

Knopek J. (wybór i oprac.) (2010), *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 3: *Ludzie ziemi chojnickiej*, Chojnice: Przedsiębiorstwo Marketingowe Logo.

Koźmian S. (1876), *Kobieta polska w zaborze pruskim*, Kraków: Franciszek Mikulski.

Kruszewski E. S. (2012), *Boltowa Halina*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement III*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Maj K. (1997), *Urbańska Halina*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Mikos S. (1997), *Ogryczakowa Apolonia*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Mroczo M. (1997), *Sierakowska Helena*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Oracki T. (1997), *Osińska Izydora*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Oracki T. (2002), *Potocka Maria*, w: Z. Nowak (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement II*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Ostrowski K. (1997), *Niezychowska Irena*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Pawłowski M. (2013), *Felicja z Mielżyńskich Gajewska (1877–1939)*, w: J. Krajewski (red.), *Słownik biograficzny Powiatu Toruńskiego*, t. 2, Toruń: Starostwo Powiatowe w Toruniu.

Piekarska U. (1994), *Giersberg Bronisława*, w: Z. Nowak (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2: G–K, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Rafiński S. (1997), *Pospieszysłowa Anastazja*, w: S. Gierszewski (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3: L–P, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Szew J. (2000), *Słownik biograficzny Ziemi Lubawskiej 1244–2000*, Lubawa: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.

Szew J. (2002a), *Bellwon Balbina*, w: Z. Nowak (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement II*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Szew J. (2002b), *Chrzanowska Zofia*, w: Z. Nowak (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement II*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Szwoch R. (2005), *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 1, Starogard Gdański: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kociewskiej.

Szwoch R. (2006), *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 2, Starogard Gdański: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kociewskiej.

Szwoch R. (2008), *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 3, Starogard Gdański: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kociewskiej.

Szwoch R. (2013), *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 4, Starogard Gdański: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kociewskiej.

Szwoch R. (2015), *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 5, Starogard Gdański: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kociewskiej.

Wojciechowski M. (2004), *Steinbornowa Helena (1875–1952)*, w: K. Mikulski (red.), *Toruński słownik biograficzny*, t. 4, Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia; Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Zachciał I. (2002), *Obstówna Maria*, w: Z. Nowak (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement II*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Zakrzewski T. (1998), *Szuman Wanda*, w: Z. Nowak (red.), *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, Suplement I*, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Opracowania:

Bednarz-Grzybek R. (2010), *Emancypantki i patriotki. Wizerunek kobiety przelomu XIX i XX wieku w czasopiśmie Królestwa Polskiego*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Bogucka M. (2005), *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Bołdyrew A. (2008), *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Borzyszkowski J. (1986), *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848–1920*, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.

Borzyszkowski J. (2018), *Teodora z Fethków i Izidor Gulgowscy – ich życie i dzieła, rodzina i przyjaciele we Wdzydzach*, Wdzydze Kiszewskie: Muzeum – Kaszubski Park Etnograficzny; Gdańsk: Instytut Kaszubski.

Caban W. (1994), *Kobiety i powstanie styczniowe*, w: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.

Dormus K. (2006), *Problematyka wychowawczo-oświatowa w prasie kobiecej zaboru austriackiego w latach 1826–1918*, Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN; Wydawnictwo Retro-Art.

Fankidejski J. (1883), *Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej*, Pelplin: w komisie księgarni J. N. Romana.

Gałek C. (2012), *Patriotyczna i społeczno-oświatowa działalność kobiet w drugiej połowie XIX wieku w świetle polskiej literatury beletrystycznej i pamiętnikarskiej*, w: E. J. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Konopacki (red.), *Kobieta a patriotyzm. Konteksty historyczno-pedagogiczne XVI–XX wieku*, Białystok: Trans Humana.

Liedtke A. (1936), *Historia Zakładu N.M.P. Anielskiej w Kościerzynie*, Kościerzyna: nakł. Dyrekcji Zakładu N.M.P. Anielskiej.

Mańkowski A. (1928), *Anna z Bardzkich Karwatowa: zarys życia i prac literackich*, Pelplin: Księgarnia i Drukarnia T.

Nałęcz T. (1994), *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, w: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.

Niewęglowska A. (2014), *Średnie szkolnictwo żeńskie w Prusach Zachodnich w latach 1815–1914*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” z. 3.

Rencz R. (2011), *Kobieta w społeczeństwie polskim w XIX i XX wieku*, w: J. Hoff (red.), *O kobietach. Studia i szkice. Wiek XIX i XX*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Śpica P. (2018a), *Cele i idee wychowania kobiet polskich w Prusach Zachodnich w latach pięćdziesiątych XIX wieku w świetle czasopisma „Nadwiślanin”*, w: I. Michalska, G. Michalski (red.), *Zachować dla przyszłości: sprawy szkolnictwa, oświaty i opieki w przekazie prasowym XIX i początków XX wieku*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Śpica P. (2018b), *Edukacja kobiet wiejskich w poglądach Anastazji z Czarlińskich Pospieszylowej (1801–1878)*, „Polska Myśl Pedagogiczna” nr 4.

Wałęga A. (2005), *Życie i działalność Wandy Szuman (1890–1994)*, Toruń: Wydawnictwo Mado.

Wojciechowski M. (1996), *Stosunki narodowościowe w Prusach Zachodnich w początkach XX wieku (1900–1920)*, w: M. Wojciechowski, R. Schatkowsky (red.), *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Żarnowska A. (2013), *Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie (przełom XIX i XX wieku)*, w: A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.

The fields of patriotic and educational activity of Polish women in West Prussia in 1848–1920

Summary

Aim: The aim of the study was to explore the fields of patriotic and educational activity of Polish women in West Prussia in 1848–1920, i.e. from the Revolutions of 1848 to the incorporation of Gdansk Pomerania (without Gdansk) into the Second Polish Republic.

Methods: Due to the fact that this study is of historical and educational nature, the main method involved the critical analysis of sources.

Results: The conducted research showed the contribution of Polish women in West Prussia to maintaining and developing the Polish identity, and allowed the identification of the main fields of patriotic and educational activity of Polish women in West Prussia which included: teaching, writing and a social work.

Conclusions: The patriotic and educational activity of Polish women in West Prussia contributed to the development of national awareness of the Polish population of the region and to the increase of its cultural and material being. This activity was most often characterized by deep patriotism and a sense of mission. Part of the work undertaken by women (e.g. charity activities) reflected the social role assigned to them, resulting from the gender polarization model dominating in West Prussia, based on a clear division of tasks perceived as male or female.

Nevertheless, socially engaged Polish women showed at the same time that they are good at performing tasks that go beyond the duties of a good wife, a mother and a hostess.

Keywords: Women's education, patriotism, social activity, West Prussia, Prussian partition.